

Вживання букв *г/кз* (чи інших написань) в історичному розвитку мови

Дослідження Олени Фешовець
Наставник Олександра Захарків

Джерело: Словник староукраїнської мови XIV-XV століть.
Т. I-II (Київ: Наукова думка, 1977)

ДИСКУСІЯ

Однією з проблем українського правопису, яка викликає дискусії не лише в колі професійних мовознавців, але й пересічних носіїв української мови, є проблема вживання на письмі літери *г*, а в живому мовленні — відповідної проривної задньоязикової фонемі. У недавно опублікованому проекті найновішої редакції *Українського правопису* ця проблема також розглядається. Автори проекту чітко окреслюють ситуації, в яких ця літера може і повинна уживатись. Однак цілком логічно може виникнути запитання, наскільки ця літера, яка переважно з'являється в словах іншомовного походження, має право на існування в сучасній українській мові. Дане коротке історичне дослідження, можливо, дасть відповідь на таке запитання.

Літера *г* в сучасному її вигляді з'явилася у письмових джерелах у кінці XVI століття, а остаточно її узаконено в 1619 році працею Мелетія Смотрицького *Граматика Славянския Правильное Сунтагма*. Таке нововведення засвідчило потребу нової літери, яка поряд із питомо українською літерою *з* дала би змогу передавати на письмі ті нові лексеми, які з'являлися в українській мові під впливом сусідніх іноземних.

Перш за все варто зауважити, що українська мова належить до тих індоєвропейських мов, де проривний задньоязиковий приголосний [г] перейшов у глотковий (фарингальний, фрикативний) [г]. Поряд з українською таке явище також спостерігається у білоруській, верхньолужицькій, словацькій та чеській мовах. Там, де в інших слов'ян (наприклад, поляків) на місці праслав'янського [g] зберігся проривний [г] ([g]), у цих п'ятьох мовах маємо фрикативний [г] ([h]). Тобто, у словах спільного кореня в одних слов'янських мовах буде уживатися проривний [г], а в інших — фрикативний [г]. Таким є загальний закон, і він відображає особливий характер української вимови. Проте в українській мові також прижилася літера і фонема *г*, що засвідчують як правила *Українського правопису* 1928 року — правила, які ще не зазнали брутального втручання "совєтських" мовознавців, — так і словники й тексти староукраїнської мови, за якими можна простежити етапи формування сучасних правописних правил, стосовно літери *г* зокрема.

У даному дослідженні розглядаються одні з перших спроб запису в староукраїнській мові фонемі, яка в сучасній українській мові позначається літерою *г*. Це дослідження базується на даних двох томів

Словника староукраїнської мови XIV-XV століть.

Словник не реєстрував усієї лексики, що функціонувала в тогочасній мові, а лише ту її частину, яка використовувалася в написанні офіційних документів, тобто лексика була жанрово обмеженою. Матеріалом, з якого проводилась вибірка і карткування слів, що увійшли до словника, стали пам'ятки світського характеру, писані тогочасною староукраїнською мовою. Це були описи замків, люстрації земель, грамоти і навіть написи на різних предметах, на полях книг.

В основу відбору пам'яток було покладено мовний принцип, що було зумовлено потребою розмежувати староукраїнські та старобілоруські пам'ятки писемності. У XIV-XV століттях значна частина українських і білоруських земель перебували в межах одного Великого князівства Литовського, окрім того, обидві мови зазнавали однакових західнослов'янських впливів. Отож, коли пам'ятка виявляла українські мовні риси, то вона вважалася належною до джерел української мови, якщо ж не мала жодних специфічних рис, її належність до українських джерел визначали за територією.

До словника залучено всі іншомовні слова — загальні та власні назви, які зустрічаються в пам'ятках української мови XIV-XV століть, а отже становлять складову частину лексичного фонду писемно-літературної мови того часу. Коли іншомовне слово потрапило до української мови через посередництво іншої мови, як правило, поруч наводиться приклад із мови посередника. Усі реєстрові слова подаються у словнику зі збереженням орфографії оригіналу.

У писемних пам'ятках XIV-XV століть літери *ɣ* не існувало. Однак були спроби передавати фонему [ɣ] — проривний задньоязиковий приголосний — комбінацією літер *кz*, а інколи просто через *к*. Усі слова з таким буквосполученням запозичені з іноземних мов — з литовської, польської, а також з латинської та німецької за посередництвом польської. Буквосполучення *кz* було спробою передати літеру *g*, яка в багатьох європейських мовах позначає проривний язиковий звук, і, отже, відрізняється від питомо української *z*, яка позначає глотковий щілинний.

Даний словник реєструє зовсім небагато слів із буквосполученням *кz*: це декілька власних і декілька загальних назв, дві з яких увійшли до сучасної української мови.

Власні назви мали литовське походження. В усіх випадках, за винятком одного варіанту з літерою *z*, литовське *g* передається буквосполученням *кz*.

КГАСТОВТЬ, КГАСТОЛТЬ (від лит. *Góstautas*);

КГИРДИВИДЬ (від лит. *Girdividas*);

КГЛОВАЧЬ; КГОУРЧЕШЕВИЧЬ; КГЕЗКГАЛКОВИЧЬ;

КГАШТОЛТОВИЧЬ, ГАШТОЛТОВИЧЬ, *GASZTOŁTOWICZ*;

ДОВКГАРДЬ (від лит. *Daúgardas*)

До активного словника сучасної української мови увійшли лише два слова, які були зареєстровані в даному словнику. Це **гвалт** і **грунт**. Словник подає варіанти цих слів у старочеській, старопольській та староверхньонімецькій мові. Слова ці, без сумніву, прийшли до української через польську мову. Варто зауважити, що написання слів не було однотайним. Поряд з буквосполученням *кz* існував варіант передачі *g* літерою *z* і навіть *к*, на зразок старочеського **kvalt**.

КГВАЛТ, ГВАЛТ, КВАЛТ, КНВАЛТ — насильство, напад; *стч.* **kvalt**, *стп.* **gvalt**, *свн.* **gewalt**.

КГРУНТ, ГРУНТ — земельні угіддя; *стч.* **grunt**, *стп.* **grunt**, *свн.* **grunt**.

Знаходимо у словнику цікаве явище, коли запозичене зі західнослов'янських мов слово, у якому писалася літера **h**, в українській мові передавалося з літерами **кг**. Це слово ГОЛДОВАТИ, що означало “присягати на вірність”, яке було згадано 16 разів, і серед них був один варіант КГОЛДОВАТИ. Західні ж сусіди писали його таким чином: *стч.* **holdovati**, *стп.* **holdovać**, *свн.* **holden**. Ще один подібний випадок: слово ГРАНЬ, що означало “границя, межа”, зафіксовано 11 разів, і один варіант написання був КГРАНЬ.

Було ще кілька випадків використання буквосполучення **кг**. Хоча ці слова до певної міри трансформувалися або взагалі не дійшли до нашого часу, вони все ж можуть служити за приклад того, як наші предки адаптували до характеру своєї мови звуки мов іноземних. Зауважимо також, що в них поряд із буквосполученням **кг** існували варіанти написання через **к** або **г**.

НнКГДЫ, НЄГДh, НИГДЫ — колись, коли-небудь; *стч.* **nekdy**, *стп.* **niegdy**.

НИКГДЫ, НИКДЫ, НИГДЫ, НИГДІИ — ніколи; *стч.* **nikdy**, *стп.* **nigdy**.

КНДУВУ — *спол.* коли ж, якщо ж; *стч.* **kdyby**, *стп.* **gdyby**.

КНДУ, КДЫ — *спол.* 1. тому що, бо ж; 2. коли, якщо.

Як бачимо на прикладах вищезгаданих спроб передавати іншомовне **g**, староукраїнська мова припускала можливість запозичувати і адаптувати на свій, відповідний для неї лад фонемі чужоземних лексем. Передавання латинського **g** у литовських прізвищах кириличними **кг** служить зайвим доказом того, що пропозиція проекту найновішої редакції правопису щодо транскрибування топонімів і антропонімів має глибоке коріння традиції. Сучасна українська мова, як і її предок, має відповідні засоби і повинна передавати іншомовні власні назви якнайточніше, тобто в даному випадку розрізняти **h** та **g** мови-джерела і при потребі уживати літеру **г**. Інші ж приклади (**кгрунт**, **кгвалт**, **нікгды** і т.ін.), по-перше, засвідчують відносну давність запозичень українською мовою слів із фонемою [g], а по-друге, дають підставу виправдати уживання цієї фонемі у цих давно засвоєних та українізованих словах.

Попри тих декілька випадків, коли для задньоязикового проривного звука [g] в іноземних мовах намагалися знайти якнайточніший відповідник у мові українській, у словнику набагато більше слів, в який цей звук при написанні передавався літерою **г**. Тобто, напевно, вважаючи його чужим і неприродним, наші предки “перекроювали” його на свій лад, пристосовували до звичної для них фонетики, українізували.

1. Слова, що прийшли до нас із латинської мови:

ПЄРЄГРИМЪ — власна назва, від *лат.* **peregrinus** “чужинець”.

ПОГАНИНЬ — поганин, не християнин, *лат.* **paganus**

ПОГАНСТВО, ПОГАНЬСТВО, ПОГАНЪСТВО — *стч.* **pohanstvo**, *стп.* **poganstvo**.

2. Слова германського походження:

БОУРГОУРЬ — міський радник, *свн.* **burger**.

БОУРГАРЬ — міщанин, *свн.* **burger**.

БОУРЪМИСТР, БОУРГЪМИСТР — бургомістр, *стп.* **burmistrz**, **burgmistrz**, *свн.* **burgermeister**

3. Слова, що мають спільні корені зі слов'янськими мовами, зокрема з чеською і польською. Характерно, що там, де в польській мові є **g**, у чеській з'являється **h**.

ГАНИТИ — оскаржувати, *стч.* **haniti**, *стп.* **ganić**.

НАГАНИТИ — оскаржити вирок, *стч. nahaniti, смн. naganic.*
НАГЛЕ — нагло, несподівано, *стч. náhle, смн. nagle.*
НАГЛОСТЬ — примус, насильство, *стч. náhlost, смн. nagłość.*
ОСТРІГАТИ, ОСТЕРІГАТИ — оберегати, *стч. ostrīhati, смн.*

ostrzegać.

ПРИГАНИТИ — оскаржити вирок, *стч. pñihani, смн. przyganić.*

ВОДЛУГ — відповідно до чого, *смн. wedlug.*

ГАБАТИ — турбувати, *смн. gabać.*

ГЛЄИТОВАТИ — гарантувати безпеку грамотою, *смн. glejtować.*

ПОДЛУГЪ — відповідно до чого, згідно з чим, *смн. podlug.*

Дані приклади написання запозичених лексем узгоджуються з твердженням про те, що українська мова має свої власні традиції відтворення іншомовних слів. Як було згадано вище, вона належить до тих індоєвропейських мов, де проривний [r] перейшов у фрикативний [r̥]. У даних прикладах не лише польське, але й латинське і старовірхньонімецьке [g] перейшло в українське [r̥] і затвердилося у письмовому та мовленнєвому вжитку. Тут варто зауважити, що ці приклади підтримують пропозицію найновішого *Проекту українського правопису* писати у загальних назвах *z*, незалежно від того, *h* чи *g* пишеться і вимовляється у мові-джерелі.

Іван Огієнко свого часу написав: “Ознакою української мови є тільки *z* (*h*), чому й чужі слова з [r̥] ми українізуємо, цебто вимовляємо *інтелігенція, гімназія, агітувати*”. Напевно, можна було б беззастережно згодитися із таким зауваженням, а також з положеннями “Проекту” про іншомовні *h* чи *g* в українській мові, адже для такого бачення дає підстави сам м’який і співучий характер української мови. Цитуючи того ж Огієнка, “Вимова *z* як [h] єсть наша характерна споконвічна ознака, руйнувати яку було б непотрібним нехтуванням своєї старої культури.” Однак, наскільки не є бажаним зловживати реабілітованою сьогодні *r̥*, намагаючись наближати українську вимову до вимови західних чи східних сусідів і таким чином нехтуючи нашою старою культурою, настільки ж не варто відкидати уже засвоєні у мові слова на зразок *ґрунту* чи *ґвалту*, оскільки вони також є частиною тієї ж старої культури.

Література

Німчук В. Сучасні проблеми українського правопису // *Літературна Україна*. – 11 січня 2001 р.

Огієнко І. *Історія української літературної мови*. – Київ, 1995.

Огієнко І. *Нариси з історії української мови: система українського правопису*. – Варшава, 1927.

Пономарів О. *Фонемі Г та Ґ. Словник та коментар*. – Київ: Видавничий центр “Просвіта”, 1997.

Проект українського правопису. – Київ, 2000.

Словник староукраїнської мови XIV-XV століть. – Київ: Наукова думка, 1977. – Т. I-II.